

## MANTIK TARİHİNDE MÜHİM BİR HADİSE VE İMAM GAZALİ

(Kıyasa yapılan itirazlara dair)

Doç.Dr. M. Naci Bolay

Aristo mantığının temelini teşkil eden kıyasa, dolayısıyla Aristo mantığına karşı koyanlar ve şiddetle itiraz edenler olmuştur. Bunların başında Descartes, Bacon, Stuart Mill gelmektedir. Bu filozofların fikirlerini ayrı ayrı ele almazdan önce bu itirazları kısa ve genel çizgilerle ifade etmek istiyoruz:

Kıyas bize öncüller doğru olduğu takdirde, sonucun doğru olmasını sağlar. Fakat öncüllerin doğruluğunu tahkik etmez, bildirmez. O halde doğruluğu şüpheli ve tahkike muhtaç bulunan öncüllerden doğru bir sonuç nasıl elde edilebilir? Çünkü sonucun doğruluğu, hiçbir zaman araştırılmamış olan öncüllerin doğruluğuna bağlıdır.

Hal böyle olunca öncülleri tahkik ve teşkil etmek için kıyastan önce bir başka metoda ihtiyaç vardır. O da gözlem ve deney metodudur. Biz öncüllerin doğruluğunu ancak bu metotla biliriz. "İcad mantığı", "Yeni mantık" diye de anılan ve Aristo mantığının yerine ikâme edilmek istenen bu araştırma metodu deney ve gözleme dayanan tümevarım (istikra) dır. Klasik mantığın kalbi olan kıyasa karşılık, Yeni mantığın can damarını teşkileden tümevarım.

Bu yeni mantığın rehberliğinde, ilimlerin ilerleme ve gelişmesi doğru yolu bulacak, ilmî keşif ve icatlar artık tesadufün eseri olmaktan kurtulacaklar muayyen bir plan ve tamamıyla ilmî bir metoda göre sistematik bir tarzda faaliyete koyulacaklardır.

"Bütün ilimlerin kendisine muhtaç olduğu bu yeni mantık bütün cüz'i ve münferit araştırmaların müşterek hâkimi ve hakemidir. Bu bakımdan bu mantık delil bulmaya yeltenmez fakat delilin bulunup bulunmadığına karar verir, gözlem yapmaz, icad etmez, keşfetmez fakat hüküm verir. Bu mantık şöyle bir cüz'i hadisenin bir diğer cüz'i hadiseyi isbat ettiğini göstermez. Ama vâkaların diğer bir takım vakaları isbatı konusunda gerekli olan umumi şartları gösterir." (1)

1. C. Smith, Stuart Mill, (Paris 1973), 211.

İşte bu manasıyla mantık Bacon'un da pek güzel ifade ettiği gibi ilmin ilmi (Arı Artium) dir. 2

Kıyasın dolayısıyla, Aristo mantığının modern düşüncede bu tarzda hücumlara uğramasıyla onun yerine kurulan ilmin ilmi, yeni tatbiki mantık veya metodoloji bütün ilimler sahasında çok verimli eserler verilmesine vesile olmuştur.

Kıyasa yapılan itirazlar ve kıyasın yerine konulan yeni araştırma metoduna genel bir açıdan kısaca temas ettik.

İşte özel olarak da Descartes, Bacon ve Stuart Mill'in değişik şekilde kıyasa yönelttikleri tenkid ve itirazlar ve metodoloji araştırmaları da bu mealdedir. Aslin da Descartes kıyasa karşı olan bu yeni tavrın ilk ve en mükemmel temsilcisi olarak kabul edilmişti (3). Stuart Mill ise Descartes ve Bacon'un fikirlerine açık bir şekil vermiştir.

Ayrıca biz kıyasın değeri mevzuunda çıkarılan bu münakaşa ve itirazların, bu üç filozoftan altı yedi asır önce Gazali'de mevcut bulunduğunu görüyoruz.

İslâm tefekkerünün bu çok ünlü simâsı, Gazili'nin durumunun değerlendirilmesine geçmeden önce, aynı konu da yani kıyasa yapılan itirazlar bahsinde öncü olarak bilinen Descartes, Bacon, ve Stuart Mill'in görüşlerine kısaca temas etmek faydalı olacaktır.

a- Descartes (1596-1650) şöyle diyor: "Mantığın kıyasları ve tedrisatının pek çoğu daha ziyade bilinen şeyleri açıklamak (malumı ilâm) tan ve hatta Lulle'in sanatı (4) nın yaptığı gibi bilinmeyen şeyler hakkında istidlâsiz söz söylemekten başka bir işe yaramıyor. Aslında mantık çok doğru ve çok iyi kaideler de ihtiva etmektedir. Fakat bunların arasına pek çok zararlı ve lüzumsuz olanları karışmıştır. Böyle olunca doğru ve iyileri zararlı ve gereksizlerden ayırd etmek, hiç el değmemiş bir mermer blokundan Diana ve Minerva'nın heykellerini çartmak kadar güçtür." (5) Görülüyor ki Descartes'e göre kıyas dolayısıyla Aristo mantığı bilgi-mize yeni bir şey katmıyor.

b- Bacon (1561-1626) - Descartes gibi Bacon da Aristo mantığının kifayetsizliği üzerinde ısrarla duruyor. O, inatla ısrarla Aristo felsefesi ve mantığına saldırır.

---

2. C. Smith, a.e., 211.

3. R. Blanche, La Logique et Son Histoire (Paris 1970), 175; H.Z. Ülken, Felsefeye Giriş, I. (Ank, 1957), 103.

4. Raymond Lulle (1245-1315), bir "Büyük sanat = Grand art" icad etmişti. Bu mekanik olarak tertip edilmiş idi ve bütün mümkün önermeleri formüle edebilecek tarzda düzenlenmiş olan tüm düşünce ve fikirlerin bir nevi tablosu, Bu bir düşünme makinasıydı ve mucidi kafirlerle olan mü-nazaralarında bu makinadan en büyük hizmetleri beklledi.

5. Descartes, Le Discours de La Methode (Paris 1967), 70.

Bacon'a göre Aristo felsefesi ve mantığının hegemonyası ilimlerin durgunluğunun, kısırlığının esas sebebidir. Öyleyse bunu kökünden kazımak gerekiyor. Ortaçağ skolastik ilminin şeklen bozukluğu ve yetersizliği, ona göre Aristo felsefesi ve mantığına olan sadakatlarla izah edilmek gerekir. Demokrit'in gerçek ilmi teorileri nâhak yere nisvana terkedilmiş iken, zaman nehri Eflatun ve Aristo'nun doktrinlerinin çamurunu kıyıya vurdurmuştur diyerek Aristo'yu hor görür (6).

Bacon Aristo'nun kıyasına hücum eder ve der ki: "Kıyas önermelerden, önermeler kelimelerden, kelimeler ise eşyanın rumuz ve işaretlerinden teşekkül eder. Öyleyse eğer kelimedede ifade edilmiş olan eşyanın temsili tam değilse veya karanlık ise her kıyas batıldır. Çünkü o, eşyanın karanık ve yanlış temsilleri üzerine istinat ettirilmiştir." (7)

Bacon'un kıyası tenkidi tutarsız ve sathi görünmektedir. Eğer kelimedede ifade edilen eşyanın temsili eksik olmayıp tam olsa, karanlık bulunmayıp açık ve vazih bulursa, o zaman Bacon'a göre kıyas batıl olmayacak mıdır?

Descartes e Bacon'u kısaca gördükten sonra şimdi de bu iki filozofun fikirlerine vuzuh kazandırmış olan Stuart Mill'in bu husustaki fikirlerine bir göz atalım: c- Stuart Mill (1806-1873). - Stuart Mill önce "kıyas yönteminin yani genelden özele istidlâlin bir çıkarım (istintaç) metodu olup olmadığını başka ifadeyle bilinenden bilinmeyene doğru bir ilerleme, önceden bilmediğimiz herhangi bir şeyin bilgisine ulaştıran bir vasıta olup olmadığını bilmek gerektiğine" (8) işaret eder. Sonra da mantıkçıların, dikkat çekecek derecede bu soruların cevabında müttefik olduklarını ilâve eder (9).

S. Mill kıyasa başlıca iki açıdan itiraz ediyor. Şimdi S. Mill'in bu itirazlarını ve gerekçelerini görelim (10).

1. Kıyas, bir fasit daire, müsadere alelmatlup (şavı kanıtsama-petition de principe) tur. Bu husus ekseriyet tarafından kabul edilmiştir. Çünkü daha evvel; zaten öncülerde verilmiş olan sonuç fuzûli yere ayrıca belirtilmekler. Binanaleyh, daha önceden bilinmiş olmayan, bilindiği kabul edilmiş bulunmayan kıyas vasıtasıyla bilfiil, hiçbir şey isbat edilmedi ve edilemedi demek daha doğru olur. Öyleyse kıyas bir sonuç çıkarma yöntemi değil midir? Umumiyetle kabul görmüş bir doktrine göre kıyas öncülerde ihtiva edilenden fazla hiçbir şey isbat edemez. Bu itibarla kıyas (istisnasız her kıyasa yapışık bulunan) müsadere alelmatluba dayandığı için faydasız ve değersizdir mesela

6. A. Makovelski, Histoire de la Logique, (U.R.S.S. 1978), 434.

7. Makovelski, a.e., 434.

8. Stuart, Mill, Systeme de Logique deductive et inductive, (Paris, Alcan, 1889), I, 204.

9. S. Mill, a.e., I, 204.

10. S. Mill, a.e., I, 204-209.

Bütün insanlar ölümlüdür  
Sokrat insandır  
O halde Sokrat ölümlüdür

Bu kıyasta "Sokrat ölümlüdür" sonucu "bütün insanlar ölümlüdür" öncülü içinde önceden kabul edilmiştir. Halbuki biz fert fert her insanın ölümlü olduğunu kesin olarak bilmeden, bütün insanların ölümlü olduğundan emin olamayız. Eğer Sokrat'ın ölümlü olduğu bizim için şüpheli ise bu durumda bütün insanlar ölüm lüdür iddiası da aynı şüpheye konu olur.

Görülüyor ki kıyas sonucun isbatına yarayan bir delil gibi kullanılmıştır. Halbuki sonuç öncüllerde bulunduğu için öncüllerin bilinmesi sonucun bilinmesini gerektirir. Bu durumda bilinmesi kendisine bağlı olan şeyi delil olarak kullanıp o şeyi isbata yelteniyor. Bundan dolayı kıyas bir batıl devir (kısır döngü) dir.

2. Kıyasta genel hüküm, ihtiva ettiği özel hallerden biri hakkında şüphe içindedir ve bu şüphe zaten isbatla izale edilmiş de değildir. Öyleyse bu genel hükmün kendisi isbata muhtaçtır. Kendisi isbata muhtaç bulunan yani doğru olarak kabul edilmiş olamayan genel hüküm özel bir hal için delil olamaz. Şimdi geriye kıyasın isbat edeceği ne kalıyor? Kısaca yukarıdaki gibi genelden özele hiçbir istidlâl, hiçbir şey isbat edemez. Çünkü her genel hükümden, bu genel hükmün malum ve müsellemler farzettığı münferit özel hadiselerden başka özel hadiseler istintaç edilemez. Öyleyse kıyas gerçek bir sonuca götürmez. "Biz ancak özelden özele çıkarım yapabiliriz." (11)

Kıyas yoluyla, genelden özele hiçbir netice elde edemeyeceğimizi binaenaleyh gerçek istintaç metodunun özelden özele yahut özelden genele vardırıan istikraa metodu olduğunu ileri süren S. Mill bu iddiasını şu misalla izah etmek istiyor:

"Bütün insanlar ölümlüdür  
Wellington dükü insandır  
O halde Wellington dükü ölümlüdür".

Biz inanıyoruz ki Wellington dükü ölümlüdür Kendisi henüz ölmemiş olduğu için bunu (ölümlülüğünü) doğrudan bir gözlem ile bilemeyiz. Eğer bize nasıl diye sorulursa, o zaman çünkü muhtemelen bütün insanlar ölümlüdür diye cevap veririz. O halde burada biz henüz gözleme elverişli bulunmayan bir hakikatın bilgisini şu yukarıdaki kıyasta sergilenmiş olabilen bir istidlâl vasıtasıyla kazanıyoruz. Bilgilerimizin büyük bir bölümü bu tarzda elde edilmiş olduğundan, mantıkçılar kıyası bir çıkarım ve deney yöntemi olarak takdim etmekte ısrar ettiler.

11. S. Mill, a.e., II, 3.

12. S. Mill, a.e., 204-209.

Bu mantıkçılara göre "Wellington dükü ölümlüdür" önermesi aşikâr bir çıkarımdır. Bu önerme "bütün insanlar ölümlüdür" önermesinden çıkarılmıştır. Hayır hayır öyle değil!" Öyleyse "bütün insanlar ölümlüdür" önermesinin fonksiyonu nedir? Millé şöyle cevap veriyor: "Böyle bir genel hükme hadiseleri gözlemekle varırız. Genel hükümler özellerin yığındır. Gözlenen hadiseler doğru ise onlara benzer olanların da doğru olacağı şeklinde bir sonuç çıkarırız. Meselâ:, Jean, Thomas ve kendilerinden bahsedildiğini duyduğumuz bütün fertlerin ölümlünden Wellington dükü de diğerleri gibi ölümlüdür sonucunu çıkarttığımız zaman, şüphesiz bir mütevassıt durak olarak bu genellikten "bütün insanlar ölümlüdür" hükmüne geçebiliriz. Fakat bu geçiş bütün insanlardan Wellington düküne, çıkarım yoluyla giden yolun son yarısı değildir. Biz ancak bütün insanların bir er birer ölümlü olduğunu tasdik ettiğimiz zaman çıkarım yapmış oluruz."

Kıyasa yapılan itirazlara verilen cevaplar:

Descartes'e verilen cevaplar: Descartes kıyasın bilinen şeyleri açıklamaya yani malumu i'lâma yaradığını bu yüzden de bizi yeni bir hakikata ulaştırmadığını söylüyordu. Kıyası müdafa edenler, bu iddiayı şöyle cevaplandırır: "Hakikatta, sonuç, öncüller arasındaki münasebeti kavrayan iki terim arasında, kıyas da iki önerme arasında mevcut olduğu görülen ilişkiyi ifade eder. O halde kıyasda mekanik hiçbir şey yoktur; Sonuç kendiliğinden ortaya çıkmaz; fakat ancak önermenin ifadesinde mevcut bulunan, gerçekten yaratıcı akıl yürütme işlemiyle zihin tarafından ortaya çıkartılır." (13)

Anlaşılan, Aristo mantığını müdafa edenlere göre kıyas yöntemi öncüller arasında yenice tesbit edilen ilişkiden daha önce, bilinmeyen sonucu keşfeder. Bu bakımdan kıyas bizi yeni yeni hakikatlara ulaştırır.

Bacon'un hissi ve sathi itirazlarını tekrar zikretmiyoruz.

Mill, kıyasın bir fasit daire olduğunu, sonucun önlülerde aynen bulunduğunu iddia ediyordu. Eğer sonucun öncüllerde şeklen ve fiilen bulunduğu kabul edilsen bu doğru olurdu. Klasik mantık taraftarları sonucun öncüllerde aynen, fiilen bulunmadığını fakat kuvve halinde, zımnî (saklı) olarak mevcut olduğunu söylerler. Bu izah tarzına göre kıyas öncüllerde kuvve (güç) halinde bulunan hakikatı meydana çıkarmamıza yardım eden bir düşünüş tarzı "bir istidlâl yöntemidir. Zaten bu hususlar Descartes'e verilen cevap sadedinde dolaylı olarak belirtilmişti.

Mill'in ikinci itirazı; Klasik kıyas anlayışına karşı idi: O, genelden özele netice elde edemeyeceğimizi binaenaelyh gerçek çıkarım şeklinin özelden özele veya özelden genele vardırın istikra metodu olduğunu iddia ediyordu. Aristocu görüşü müdafa edenler genel hüküm olmadan netice elde edilemeyeceğini dolayısıyla özelden özele gidişin bir çıkarım yolu olmadığını ifade ederler.

13. J. Tricot, Traite de Logique Formelle, (Paris 1973) 302-303.



Kıyasa yapılan itirazları, bu itirazların ilk ve mükemmel temsilcisi olarak kabul edilen Descartes ve öncülerinden sayılan Bacon ile bu ikisinin fikirlerine vuzuh kazandıran Mill'in diliyle özet olarak sunduk. Şimdi de bu Batılı filozoflardan çok önce gelmiş bulunan İmam-ı Gazalî (1058-1111) nin mevzuumuz muvacehesindeki durumunu ele alacağız.

Şunu hemen ilâve edelim ki biz bu Batılı, yeni mantıkçıların kıyasa yaptıkları itirazları ve klasik mantık taraftarlarının kıyası müdafa sadedinde bu itirazlara verdikleri cevapları aynen ve hatta çok daha net ve mukni bir usul içinde Gazalî'de mevcut olduğunu görüyoruz. Yalnız Gazalî kıyasa müdafa etmektedir. Bunu yaparken de kıyasa yapılan itirazları bir başkasını konuşturarak ortaya koymakta sonra da kendisi bu itirazlara cevap vermektedir. Şöyle ki:

"İtirazcı - Kıyas yöntemiyle elde edilen onucun hiçbir faydası yoktur ve fuzûldir. Çünkü öncüllerin bilinmesiyle bu öncüllerle birlikte sonuç ta bilinir. Daha doğrusu sonuç öncüllerde aynen mevcuttur. Meselâ:

İnsan hayvandır  
Hayvan cisimdir

öncüllerini bilen kimse "insan cisimdir" sonucunu da bilmiş olur. İnsanın cisim olduğunu bilmek ise öncüllerden ayrı yeni ve orijinal bir bilgi değildir.

Gazalî-Sonucu bilmek, öncüllerin bilinmesine ilâve edilen üçüncü ve yeni bir bilgidir. Aslında öncüllerden her birinin ayan beyan bilinmesi, sonucun bilinmesine imkân vermeyebilir. Sözelimi

Her cisim müleeftir  
Her müellef hâdistir

öncüllerini bilen kimse bununla beraber hudûsun cisme nisbetinden yani "cisim hâdistir" sonucundan gafildir. Öyleyse hudûsun cisme nisbeti, hudûsun-müellefe nisbetinden ve müellefin cisme nisbetinden tamamen başka şeydir.

O halde sonuç, öncüllerin zihinde husûlu halinde, düşüncenin de neticeyi talebe doğru yönelmesiyle kazanılan yeni bir bilgidir" (14).

Gazalî, çoğu kimsenin öncülleri bildikleri halde, sonucu bir türlü bilemediklerini ifade eder ve bu hususu ilgi çekici bir misâl ile isbat etmek ister: "Böyle bir kimse, karnı şişkin bir katır görür ve onu yüklü (kunnayacak) zanneder. (Bu şahısla Gazalî arasında şöyle bir konuşma geçer):

Gazalî - Sen bunun bir katır olduğunu biliyor musun?

Öteki - Evet.

14. Gazalî, Mi'yarü'l-İlim (Kahire 1960), 234-240.

Gazalî - Katırlar yüklü kalmaz, doğurmaz, bunu da biliyor musun?

Öteki : Evet.

Gazalî - Niçin sonucu bilemedin de zıddına inandın?

Öteki - Çünkü ben her iki öncülün telifini, ikisinin birden sonucu bulmaya yönelmiş olarak zihinde hazır bulduklarını bilemedim, düşüne-medim.” (15)

Gazalî'ye göre buradan da anlaşılacağı üzere “sonuç öncüllerde kuvve halinde vardır. Ama sonucun (cüz'ilerin - özellerin) küllilerin (öncüllerin) altında ayrıca befirtilmesi bilfiil kazanılmış olan yeni bir ilimdir.” (16)

Görülüyor ki itirazcının kıyasa yönelttiği tenkitler Descartes, Bacon ve Mill'in itirazlarıyla hemen hemen aynıdır. Gazalî'nin kıyası savunurken ileri sürdüğü fikirler ve gerekçeleri de kıyasın değerini müdafaa meyanında, modern mantıkçıların serdedilen görüşleriyle aynıdır. Hele hele Gazalî'nin sonucun öncüllerde kuvve halinde (zımnen) bulunduğunu, bunun ayrıca belirtilmesinin, öncüllere ilâve yep yeni bir ilim olduğunu söylemesi, modern mantıgcıların esas kaynaklarından birisinin de Gazalî olduğu intibasını kuvvetlendirmektedir.

Gazalî'nin "Mi'yarü'l-İlim" inde dile getirdiği bu fikirler kıyasa ilk itirazların Descartes, Bacon ve Mill tarafından yapılmadığını, Gazalî'nin, bu itirazları ve cevapların bu Batılı modern mantıgcılardan çok daha önce bildiğini ortaya koymaktadır. Bu ise Gazalî'nin 11. asırda münakaşa ettiği bu mevzuun 17 ve 19. asırlarda Avrupa'da mantık tarihinde büyük bir hadise olarak arz-ı endam ettiğini göstermiş oluyor.

Ayrıca Gazalî'nin Batılılardan çok önce kıyasa yapılan itirazları cevaplarıyla bikklikte ilmin gündemine getirmesi ve üstelik Mill'in anlayışına uygun olarak "gözlem ve araştırmaya dayanan özelden genele varan bir istikra metodunu gerekli görmesi" (17) onun, Batılı ilim adamlarının 17 ve 19. asırda düşünmeye başladıkları ilmi meseleleri 10. cu asırda düşünüp hallettiğini gösterir.

Demek ki Gazalî eline aldığı bir meseleyi leyhte ve aleyhte bütün ihtimalleri gözden geçirerek değerlendiriyor. Bu tavır ise onun, değer verdiği safdışı bırakmadığı bu ihtimaller dahilinde asla hissi ve tarafgir olmadığını fakat aksine çok tarafsız ve objektif olduğunu ortaya koyar.

Kısaca bütün bunlar yani bahsimize konu olan şu vâkıa bile, dost düşman

15. Gazalî, a.e., 238-240.

16. Gazalî, a.e., 238-240.

17. Gazalî, ae., s. 160-161.

herkesin Gazali hakkında "O, asırların ve çağların üzerine çıkmış bir düşünürdür" şeklinde dile getirdikleri sözlerinin doğruluğunu bir kere daha te'yt eder sanırız.

Bu çalışma bize, kendi değerlerimize döndüğümüz takdirde ilim dünyası için yeni ve orijinal sayılacak pek çok hakikatla yüzyüze geleceğimizi göstermektedir.